

האוניברסיטה העברית, ירושלים, המכון למדעי היהדות
החוג למחשבת ישראל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי
המרכז לחקר הקבלה ע"ש גרשם שלום

מחקרי חסידות

עורכים

עמנואל אטקס דוד אסף יוסף דן

ירושלים תשנ"ט

מחקרי ירושלים במחשבת ישראל
כרך טו

כרך זה יוצא לאור בסיוע
המרכז לחקר יהודי פולין ותרבותם, האוניברסיטה העברית בירושלים

הקרן ע"ש פולה ורוד בן-גוריון למדעי היהדות
מיסודה של משפחת פדרמן

מוסד ביאליק, ירושלים

הפצה: מזכירות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי
גבעת רם, ת"ד 503, ירושלים 91 004

תוכן העניינים

1	מכתבי הבעש"ט: לקראת הערכה מחודשת	משה רוסמן
15	מסורת סלוצק על ראשית דרכו של הבעש"ט	אדם טלר
39	מאגיה ובעלי-שם בספרות ההשכלה	עמנואל אטקס
	על פולמוס כנגד החסידות בהקדמת ר' ברוך	יוסף שלמון
57	משקלוב ל'ספר אוקלידוס'	
65	כתב פולמוס משכילי גנוז בגנותה של החסידות	שמואל ורסס
	באמונה בלבד! הפולמוס של ר' נתן מנמירוב	שמואל פיינר
89	נגד האתאיזם וההשכלה	
	'שאינו מאמין בגדולי הדור': המאבק החסידי על כבודו	דוד אסף
125	של ספר 'אור החיים' ומשמעותו ההיסטורית	
	החברה החסידית של צפת במחצית השנייה	נחום קרלינסקי
	של המאה הי"ט כחברת מהגרים: היבטים	
151	דמוגרפיים וגיבוש חברתי	
197	לקורות מחלוקת הסכינים המלוטשות	שאול שטמפפר
	טיפולוגיה של ספרי קבלה בהשקפתו של	משה חלמיש
211	ר' צדוק הכהן מלובלין	
	בין מיסטיקה למודרניות: עבודת ה' החב"דית	נפתלי לוונטל
235	במאה העשרים	
261	קצה של החסידות הפרומקיניאנית	יוסף דן
275	רשימת המשתתפים בכרך	

©

כל הזכויות שמורות
מסת"ב 0333-7081 ISBN
סדר והדפסה: דפוס 'גרפית' בע"מ, ירושלים

בין מיסטיקה למודרניות: עבודת ה' החב"דית במאה העשרים

נפתלי לזונטל

א. התבוננות בתפילה נוכח החילון

ההדגשה על 'עבודת התפילה', התפילה המתבוננת, בראשיתה של התנועה החב"דית ידועה מכבר. ר' שניאור זלמן, מייסד ענף זה של החסידות, התווה בספרו 'לקוטי אמרים', כמה דרכים חלופיות להתבוננות, בהן אלו שהגדירן 'דרך ארוכה', וכנגדן אלו שהן 'דרך קצרה'.¹ סוגים שונים אלו של התבוננות נבדלים זה מזה כפי שמשמע ממובנם הפשוט של תואריהם: מהם ארוכים ומהם קצרים. החלק השני של החיבור הזה, 'שער היחוד והאמונה', משמש מדריך להתבוננות ומספק חומר לטכניקה מסוימת, שלפיה זרם המחשבה מתרכז במהותה האלוקית של ההוויה. גם כאן קיימים סוגים שונים, כמו 'יחודא עילאה', שבו מכירים ש'אין עוד מלבדו', שאין שום מציאות מבלעדי ה', בידיש 'אַלץ איז גאָט'; ולעומת זה 'יחודא תתאה', שבו מגיעים להכרה שיש מציאות של עולם, אבל אין היא אלא ביטוי מוגשם של האלוקות, 'גאָט איז אַלץ'.

* נוסח מקוצר של מאמר זה הוגש בכנס בסורבון: 'Expérience, écriture et théologie : mystique dans le judaïsme et les religions du Livre' (פריז, מאי 1994). מאמר זה הוא חלק ממחקר נרחב על החסידות והמודרניות שנתמך על ידי Memorial Foundation for Jewish Culture ועל ידי המכון למדעי היהדות, University College, London. לנושא זה ראה: מ' פייקאז, 'חסידות פולין – מגמות רעיוניות בין שתי המלחמות ובגורות ת"ש-תש"ה ("השוואה")', ירושלים תש"ן, והמחקרים הנוכחים להלן בהערות 18, 24, 65, 89, 92-93. תודתי נתונה לד"ר שרה סבירי שתירגמה את מאמרי מאנגלית.

1 הביטוי 'בדרך ארוכה וקצרה' מופיע בעמוד השער של 'ספר התניא', והוא מתייחס לטכניקות השונות של התבוננות המתוארות בספר. ככלל ניתן לומר שהדרכים המתוארות בחלק הראשון, 'ספר של בינונים', בפרקים יח, כה, מד-מו, נחשבות ל'דרך הקצרה', המעוררת את ה'אהבה המסותרת' בתוך האדם, ואילו החלק השני, 'שער היחוד והאמונה', מספק חומר להתבוננות ב'דרך הארוכה' שפעולתה הפנימית נזכרת בפרקים ט, יב-יג של החלק הראשון. ראה מ' חלמיש, נתיב לתניא – ביאורים והערות לספר של בינונים, תל אביב 1987, עמ' 277-294. מושג ה'אהבה המסותרת' שייך ל'נקודה הפנימית' שבתוך כל נפש מישראל. ראה: פייקאז, חסידות פולין, שם, פרק חמישי, בעיקר עמ' 127.

הדור השני של חב"ד הצטיין בשפע של דיונים מעמיקים בשאלות הנוגעות לתפילה הקונטמפלטיבית. אנו מוצאים פלפולים בשאלה אם טוב יותר לגשת להתבוננות בסדר השתלשלות העולמות באופן כללי, 'דרך כלל', או באופן מפורט, 'דרך פרט'.² יש המתווכחים על שאלות הנוגעות למטרות השונות שניתן להשיג בדרך הקונטמפלטיבית: ביטול — התבטלות עצמית מיסטית, או התפעלות — ריגושי לב אקסטטיים. כמו כן מוצאים אנו ביטויים לעמדות שונות בשאלת אמתותה של החוויה האקסטטית. בכל אלו דנו בהרחבה רחל אליאור וחוקרים אחרים.³

ענייננו כאן אינו בתקופה המוקדמת ההיא, אלא במאה העשרים, תקופה שבה גוברות החילוניות והתסיסה הסוציאלית בקהילה היהודית. בתקופה זו התגברה השפעתן של תנועות פורקי עול הדת המסורתית, כגון ההשכלה,⁴ הציונות והבונדיזם. באווירה זו, כחלק מתהליך טבעי של מודרניזציה, האם נגזרה כליה על ההתבוננות המיסטית של חב"ד? ואם לא — הכיצד? טענתנו היא כי התפילה הקונטמפלטיבית של חב"ד עברה עידן של תחייה והתחדשות בשנת 1900 בקירוב. יש לראות התחדשות זו כתגובה מכוונת לחילוניות המתגברת. בה בעת, קווי אופי מסוימים המתבלטים תוך כדי חקירת התהליך הזה, שופכים אור על צורות קודמות של התבוננות נוסח חב"ד. במיוחד מתבלט הקשר בין מי שנוהגים לראות בו מיסטיקן בודד, השקוע לבדו בהתבוננות, מעוטף בטליתו, לבין המבנה החברתי הרחב יותר של העדה החסידית.

נקודת המוצא שלנו היא תהליך הסקולריזציה. מן הראוי לעצור רגע ולשאול למה הכוונה במושג 'סקולריזציה' בהקשר זה, בעיקר מאחר שאנו דנים בחברות

2 ראה: ר' שלום דובער, שער היחוד, חלק שני מ'נר מצוה ותורה אור', ברוקלין 1974, דף ד, ע"ב.

3 ראה: L. Jacobs, *Seeker of Unity — The Life and Works of Aaron of Starroselje*, London 1966; idem (transl.), *Dobh Ber of Lubavitch, Tract on Ecstasy*, London 1963; ר' אליאור, תורת האלוהות ברור השני של חסידות חב"ד, ירושלים תשמ"ב; הנ"ל, תורת אחרות הפכים — התיאוסופיה המיסטית של חב"ד, ירושלים תשנ"ג; idem, *The Paradoxical Ascent to God — The Kabbalistic Theosophy of Habad Hasidism* (English transl. by J.M. Green), New York 1993; N. Loewenthal, *Communicating the Infinite — The Emergence of the Habad School*, Chicago 1990.

4 'חברת מפיצי השכלה' נזכרת פעמים רבות בחיבורים חב"דיים מראשית המאה העשרים. שם אחר של החברה הוא 'חברת מרבי השכלה בישראל ברוסיה'. אף שחברה זו נוסדה ב-1863, הרי מסיבות שונות החלה התפשטותה בשנות התשעים של המאה הי"ט. ראה צ' שרפשטיין, תולדות החנוך בישראל בדורות האחרונים, חלק א, ניו-יורק תש"ה, עמ' 313, 389, 396. בנוגע ליחסם של אדמו"רי פולין להשכלה ולציונות ראה: פייקאז' (לעיל, הערה לכותרת).

הטוענות ל'מסורתיות', דהיינו, חברות הרואות את מערכות הערכים והאמונות שלהן כמערכות השומרות את מורשת העבר.

התזה המפורסמת של מאקס ובר על 'התפכחותו' של העולם, התפכחות הכרוכה בעצם תהליך המודרניזציה, קשורה לענייננו. ובר כותב כי 'הצורה הנעלה ביותר' של חיפוש אחר גאולה על-טבעית היא 'הארה קונטמפלטיבית-שכלתנית'. אף שהארה שכלתנית זו אמורה מעצם טבעה — לדברי ובר — לדחות ביטויים מגושים יותר של מאגיה, הרי ככל שתהליך 'התפכחות' הולך ומתפשט בחברה המודרנית, כך עלולה גם צורה נעלה ומעודנת זו של העל-טבעי להיעלם מן העולם.⁵

תהליך זה עשוי ללבוש צורה מאלפת בחברה הטוענת שהיא משמרת מתכונת 'מסורתית'. ייתכן מאוד כי הארה שכלתנית זו, הגובלת בעל-טבעי, במה שלמעלה מהשכל הרציונלי היומיומי, תיפול עד מהרה קורבן לחיים המודרניים, גם אם צורות אחרות של חיים רוחניים, שהן מוחשיות יותר ובנות הישג, יוסיפו להתקיים. אפשר שאדם יאמין בכוחם של אמירת תהלים ומתן צדקה להעביר את רוע הגזרה של פגעים ומחלות, אבל בהיותו טרוד בהמולת חיי היומיום החילוניים, הוא עלול למצוא קושי בהתנסות של 'התפעלות' בשעת התפילה.⁶ יש המגדירים סקולריזציה 'התדרדרות או התדלדלות במודעות לעולם-שמעבר-מזה'.⁷ זו בדיוק הבעיה: יכול אדם לטעון לאמונה בעולם-שמעבר-מזה, אבל מצבי התודעה שתפילה קונטמפלטיבית עשויה לעורר מצריכים לא רק אמונה, אלא גם התנסות כלשהי. ניתן להבחין בין חוויה 'חזותית' לבין חוויה 'ריגושית', בין מיסטיקן נבואי לבין מתלהב רוחני.⁸ ניתן לומר שהמתלהב זוכה למידה של 'הארה' ספיריטואלית, ואילו מי ששורה עליו 'רוח הקודש' מבקיע לתחומי הכרה שבהם נראים לו חזיונות של נשמות ומלאכים. אף-על-פי-כן, אפילו ההישג הנמוך ביותר — זה שהוא עיקרו של המאמץ החסידי בתפילה,

5 M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft — Grundriss der verstehenden Soziologie Economy and Society*, I, eds. G. Roth and C. Wittich, California 1978, p. 630 וכן W. Schluchter, *The Rise of Western Rationalism — Max Weber's Developmental History* (transl. by G. Roth), California 1981, p. 173.

6 ראה: S. Sharot, 'Magic, Religion, Science and Secularization', in: *Religion, Science and Magic in Concert and in Conflict*, eds. J. Neusner, E.S. Frerichs, P. Virgil and McCracken Flesher, New York 1989, pp. 261-283 ובו סקירה של נסיונות להגדיר את השפעת תהליך החילוניות על הדת ועל המאגיה.

7 שם, עמ' 272.

8 בפרסום אחר השתמשי במושגים 'תאורגי' ו'פנאומטי' כדי להבחין בין שני מישורים אלו. ראה: לוונטל (לעיל, הערה 3), עמ' 216, הערה 11.

לפחות כשמדובר באנשי קהל החסידים – דורש מידה מסוימת של תפיסה והבחנה ריגושת ורוחנית גם יחד. כפי שכבר הוזכר, האפשרות שחוויה כזו עלולה להיות מסולפת העסיקה את הדור השני של חב"ד. גישות שונות לפתרון הבעיה הציעו ר' דב בער מלובאוויץ' ור' אהרון משטרסוליה.⁹ שניהם האמינו שהתנסות רוחנית אמיתית בתפילה היא בגדר אפשרות, לפחות לגבי אנשי המעלה שבקהילות חסידים.

לא כל בני דורם בעולם החסידי היו תמימי דעים אתם בעניין זה. את הטקסטים שעליהם מבוסס החיבור 'ויכוחא רבה', ואשר נדפסו בפעם הראשונה בשנת 1864, חיבר כנראה אחד מחסידיו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב,¹⁰ אף שאחר-כך ערך אותם יעקב קיידאנר, חסיד חב"ד בן דורם של ר' דב בער ושל יורשו ה'צמח צדק'. קטע מעניין מתוך חיבור זה עוסק בשאלות הנוגעות לתפילה הקונטמפלטיבית. ממנו ניתן ללמוד כי המחבר חש שבדורו רוחניות אמיתית בתפילה שייכת רק לעבר, הן לגבי החסידים והן לגבי המתנגדים.

הדורות הראשונים מתוארים כמוסיקאים היודעים איך לנגן לפני המלך לפי חוקי המוסיקה, ואף יודעים איך להכין את כלי הנגינה שלהם. יש בהם המנגנים את ניגוניהם בבוקר (אלו הם אנשי המעשה והמקובלים בתקופה הטרומ-חסידי), כי כלי הנגינה שלהם, העשויים 'מעצי אלמוגים', מעולים ביותר. ואילו אחרים בדור ההוא (החסידים הראשונים) מנגנים מאוחר יותר, כי הם מייחדים זמן רב להכנת כלי הנגינה שלהם, העשויים מחומר נחות יותר. שתי קבוצות הנגנים מתקבלות על-ידי המלך.

אך בניהם של הנגנים אינם יודעים עוד את חוקי המוסיקה, ואף אינם יודעים איך להכין את כלי הנגינה שלהם. הצלילים שהם מפיקים מזויפים בעיקרם. מתוך חיקוי של הוריהם הדגולים ממשיכים אחדים מהם, המתנגדים, לנגן מוקדם בבוקר, ואילו האחרים, החסידים, 'מתענגים בשינה', ולפיכך אין הם מנגנים אלא מאוחר יותר (הדיון נסב, כמובן, על התפילה בשעה מאוחרת מן הנדרש על-פי ההלכה). מבחינתו של המלך, אין במנגינות אלו אחת הראויה להישמע. במצב המצער הזה, אחדים מבני החסידים מבחינים שנגינתם מסולפת. עניין זה מצר להם, והם מבליים זמן בלימוד חוקי הנגינה, אבל אין הדבר עולה בידם. הם גם מתאמצים להכין את כלי הנגינה שלהם, הגם שאין הם יודעים כיצד. המלך רואה את מאמציהם בעין יפה ומקבל אותם.¹¹

9 ראה המחקרים שבערה 3 לעיל.

10 כך 'מונדשיין במאמרו 'הספרים 'מצרף העבודה' ו'ויכוחא רבה', עלי ספר, ה (1978), עמ' 174-175 והערה 22.

11 ספר ויכוחא רבה בין החסיד להמתנגד, פיוטרקוב תרע"ב (נדפס בצילום), חמ"ד 1981, דף יט, ע"ב.

משמעות הסיפור שכבר בדור השלישי של החסידות הרגישו כי אף שכלפי חוץ ממשיכים בדרך שסללו אנשי הרוח האמתיים הקודמים, הרי התוכן הרוחני נעדר. המרב שאפשר להשיג הוא תחושה של שפלות רוח נוכח אי-היכולת לנגן כראוי לפני המלך, ואפשר להשקיע מאמץ ולנסות.¹² ואולם כמאה שנה אחר-כך ניתוספו גורמים חדשים שהפכו אפילו את צורתה החיצונית של ההתבוננות החסידיית לתופעה נדירה. החשוב שבהם היה הגורם הכלכלי.

כשמאקס ובר רוצה להמחיש את כוונתו ב'רוח הקפיטליזם', הוא מצטט קטע מכתבי בנימין פרנקלין, שבו בולטת המימרה 'זמן הוא כסף' ("time is money").¹³ אף שאין דומה אווירתה של פנסילבניה של פרנקלין לזו של רוסיה הלבנה בראשית המאה העשרים, הרי הרעיון של ובר, שזמן הוא מצרך, משוקע היטב במסורת היהודית, כפי שהיה משוקע, אליבא דוובר, במחשבה הפרוטסטנטית של מייסדי ארצות-הברית. אל הזלזול היהודי כלפי 'ביטול תורה', דהיינו, ביטול זמן שהיה אפשר להשקיע בלימוד התורה, נתלוותה החלחלה מבטלה ומחוסר מעשה. על-פי המשנה, חוסר מעשה מביא לידי הידרדרות מוסרית או לידי טירוף.¹⁴ עוד לפני המאה העשרים, ככל שרבו ההזדמנויות להפוך זמן לכסף, כן גבר הלחץ הכלכלי נגד תפילה קונטמפלטיבית. אמנם הופעל לחץ כלכלי גם נגד לימוד תורה נורמטיבי, כפי שמוכח מצמיחתה של תנועת ההשכלה ברוסיה בשלהי המאה ה"ט. אבל בתקופה זו עדיין היה ניתן לראות בלימוד תורה גם נתיב להשגת מעמד, כוח וביסוס כלכלי בחברה היהודית. לעילוי וללמדן היה מוכטח שידוך טוב לבת אמידים בקהילה. אין הדבר כה פשוט במה שנוגע למי שמעוניין ב'התבוננות' ו'בתפעלות'. אפילו שומרי מסורת מובהקים שהתנגדו בתוקף לרעיונות החדשים של ההשכלה, עשויים היו לזלזל במי שעסק בהתבוננות חסידיית ולראות בו 'לופטמענטש', איש חלומות שלא יצלח לכולם.¹⁵

12 ש.מ.

13 M. Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (transl. from the German by T. Parsons), London 1989, p. 48, ובר ציטט את בנימין פרנקלין: 'Advice to a Young Tradesman', *The Works of Benjamin Franklin* (ed. J. Sparks), Boston 1836, II, p. 87-89.

14 לפי המשנה בכתובות ה, ה הבטלה מביאה לידי 'זימה' או 'שעמום'.

15 הביטוי 'תכלית' בידיש מבטא את הצורך במטרה. הביטוי היה מקובל בחברה המזרח-אירופית, והיו לו השתמעויות כלכליות חזקות. בעיניה של הקהילה המסורתית, איזה 'תכלית' יש בהתבוננות?

ב. ההתבוננות בחיבוריו של ר' שלום דובער

אף-על-פי-כן, בשנת 1900 בקירוב פרסם האדמו"ר שלום דובער שניאורסון, המנהיג החמישי בשושלת לובאוויץ של חב"ד, כמה חיבורים שעניינם התבוננות בתפילה ונושאים קרובים. הן הכתיבה והן הפרסום של חיבורים אלו היו חלק מתחיתו ומהתפשטותו של האידיאל הקונטמפלטיבי. במרכז קהל הקוראים המיועד של חיבורים אלו היו תלמידי הישיבה החדשה 'תומכי תמימים', שהוקמה בלובאוויץ בשנת 1897.¹⁶ ישיבה זו הצטיינה בכך שעם הנושאים הקונבנציונליים של תלמוד ופוסקים נכרך לימוד חיבורים מיסטיים חסידיים, כחלק בלתי נפרד מתוכנית הלימודים. לחיבוריו של ר' שלום דובער על התפילה נודעה השפעה גם מחוץ לחוג תלמידי הישיבה: יש עדויות שהחיבורים נפוצו בקרב העדה הרחבה של חסידי לובאוויץ, באזור הנרחב שבין ריגה בצפון-מערב לרוסטוב-דון בדרום-מזרח.¹⁷

תיאור הפרטים הנוגעים לתהליך התחדשות זה מסתייע בזכות מכתבים וחיבורים מאותה תקופה, קצת חומר אוטוביוגרפי של אי-אלו חסידים, וגם כתביו של האדמו"ר יוסף יצחק, הרבי השישי, שהיה בעצמו דמות מפתח בעיצובו מחדש של האידיאל הקונטמפלטיבי בעולם המודרני. בכתביו אלו, שתיארו את המאורעות, נתן ביטוי להתנסות שלו עצמו בתופעה שהעסיקה אותו מאוד.¹⁸ יש בידינו מכתבים שכתב לו אביו, שבהם הוא דן בשאלות הקשורות לתפילה הקונטמפלטיבית. שני מכתבים שנכתבו באביב 1900 עוסקים בעניין ה'התפעלות' בדרך אישית לחלוטין: האחד עוסק בתופעה של 'התפעלות' חזקה כל כך עד שהמתבונן מתעלף!¹⁹ עיון במקורות אלו מורה כי לא רק הממד המיסטי הודגש

16 בזמבין היתה מעין ישיבה חב"דית לפני הקמת הישיבה החדשה בלובאוויץ, ועתה המשיכה לפעול כענף של הישיבה המרכזית. ראה: אגרות קודש ר' יוסף יצחק שניאורסאהן, י, ברוקלין תשמ"ד, עמ' 3, וכן אגרות קודש ר' שלום דובער שניאורסאהן, א, ברוקלין תשמ"ב, בהקדמת העורך (ש"ד לויץ), עמ' 22-23.

17 ראה בהקדמתו של אדמו"ר יוסף יצחק ל'קונטרס ומעין מבית ה' של האדמו"ר שלום דובער, ברוקלין תשי"ח, עמ' 18. ראה ההערה הבאה.

18 בנוגע לכתבים היסטוריוגרפיים של האדמו"ר יוסף יצחק, ראה: ר' אליאור, 'זיכוח מינסק', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ב), עמ' 235-179; A. Rapoport-Albert, 'Hagiography with Footnotes — Edifying Tales and the Writing of History in Hasidism', in: *Studies in Jewish Historiography in Memory of Arnaldo Momigliano*, pp. 119-159. Beiheft 27 to *History and Theory* (1988). נראה שגם לפי דעתה של רפפורט-אלברט יש להביא בחשבון את עדויותיו של ר' יוסף יצחק בנוגע לזמנו ולמאורעות שלהם היה עד ראייה.

19 אגרות קודש ר' שלום דובער (לעיל, הערה 16), א, עמ' 222-225.

בהם, אלא גם בחינות חברתיות והיסטוריות מסוימות. גילוי בחינות אלו מסייע לנו להבין את תפקידה של התפילה הקונטמפלטיבית בעדה החב"דית באותה תקופה, ואפשר שיש בהן כדי לשפוך אור גם על ההשפעות החברתיות שהיו לה בתחילת המאה ה"ט.

החיבור החשוב ביותר על ה'התבוננות' שנכתב בתקופה ההיא הוא, ככל הנראה, 'קונטרס התפלה'. לפי דבריו של ר' יוסף יצחק, חיבור זה הופץ בין תלמידי הישיבה ובין חברי העדה באמצעות מימוגרף²⁰ בשנת 1900. כעשרים שנה לאחר מכן, בשנת 1921, כנראה בסמיכות להוצאת החיבור לאור בדפוס,²¹ הוסיף לו האדמו"ר ר' יוסף יצחק הקדמה מאלפת. לפי דבריו שם, גורם מרכזי בתחיית ההתבוננות החב"דית היה ייסודה של הישיבה, שהתמקדה באופן בולט בתורות האזוטריות של חב"ד.

מכתב שכתב ר' שלום דובער בשנת 1899 או ב-1900, שבו הוא קורא להרמת תרומות לישיבה, מספק ידיעות על הסיבות להקמתה. ר' שלום דובער קובל על התגברות החילוניות בקרב התלמידים בישיבות אחרות, שבשמן אין הוא נוקב. מזכרונותיהם של הצעירים שבדורו, הן חסידים כר' נחום שמריהו ששונקין²² והן משכילים כבן-ציון דינור,²³ ניתן ללמוד כי אכן גברה הנטייה הזאת בישיבות הגדולות, כגון טלו וולוז'ין, למרות מאמציהם של מנהיגי הישיבות למנוע אותה. עקב כך, כותב ר' שלום דובער, רבים מהתלמידים הרבנים היוצאים מישיבות אלו הם 'משחיתים זקן ולועגים על דברי חז"ל, וכ"ש [=וכל שכן] דברי הזוהר וספרי קבלה שמים לאל', ונוטים להיות מהמקלים בענייני הלכה. תלמידים אלו, הוא מזהיר, עלולים להדיח אחרים בקהילה היהודית. ר' שלום דובער מודיע במכתבו כי כשלוש שנים קודם לכן הוקמה הישיבה בלובאוויץ. הלומדים בה, שמספרם הולך וגדל, 'עוסקים בתורה ועבודת ה' בלב זו תפלה באהבה וביראה' — ביטויים המעידים לא רק על רוח של דקדקנות מסורתית, אלא גם על האידיאלים של התבוננות חב"דית. תלמידים אלו, כותב האדמו"ר, עתידים להתקדם בלימודם

20 ליתר דיוק — 'קטגורף'. אופן העתקה זה נזכר שם, עמ' 264.

21 'קונטרס התפלה' לר' שלום דובער נדפס בוילנה תרפ"ד; פרקים אחדים ממנו הופיעו ברבעון 'התמים', ז-ח (תרצ"ז-תרצ"ח). בברוקלין נדפס הקונטרס בתש"ב, תשט"ז, תשמ"ח ועוד. תרגומו לאנגלית: *Tract on Prayer* (transl. by E. Danziger), Brooklyn, 1992. הקדמתו של ר' יוסף יצחק מופיעה בדפוס וילנה תרפ"ד. ב'התמים' (ז [תרצ"ה], עמ' ג-ו) ובדפוסים שלאחריו נדפסה ההקדמה בפקסימיליה מכתב ידו של האדמו"ר.

22 נ"ש ששונקין, זכרונותיו, ערך נ' גוטליב, ירושלים תש"ם, עמ' 27.

23 ב"צ דינור, בעולם ששקע — זכרונות ורשומות מדרך חיים [תרמ"ד-תרע"ד], ירושלים 1958, עמ' 71. הקטע מופיע אצל ע' אטקס (עורך), מוסד הישיבה בשלהי ימי הביניים ובעת החדשה — קובץ מקורות, ירושלים תשמ"ט, עמ' 164.

וב'עבודה' [הרוחנית] שלהם, 'ויזכו את הרבים' — היינו שיביאו תועלת לחברה היהודית.²⁴

מתברר אפוא שמייסד 'תומכי תמימים' ראה בישיבה זו מוסד שנועד להילחם בחילוניות שבקהילה היהודית. הדרך של התפילה הקונטמפלטיבית שסיגלו בישיבה היתה דרך מרכזית במלחמה זו. כדי להיטיב להבין את טיבה, מן הראוי שנחזור להקדמתו של ר' יוסף יצחק ל'קונטרס התפלה', הקדמה שבה תיאר את תחיתה של ההתבוננות בקרב העדה החב"דית.

ר' יוסף יצחק קבע כי מלבד הקמת הישיבה, נבע הדחף החדש להתבוננות גם מפרסום של חיבור בעניין שונה לכאורה: דרשה ארוכה שדרש ר' שלום דובער בסתיו 1898, בחגיגות שמחת תורה,²⁵ ואשר עליה חזר שנית שבועות מספר לאחר מכן. כפי שהיה נהוג, פורסם נוסח המאמר במספר רב של העתקים מימוגרפיים.²⁶

מאמר זה התרכז בראש ובראשונה לא בתפילה, אלא ביחסים שבין אדם לחברו. ואמנם, נראה כי העניין עלה על הפרק בשל מחלוקת שנפלה בקהילה באותה העת.²⁷ עיקר עניינו ב'ביטול', באינן ה'אני', שהוא רואה בו פרק חיוני כל-כך בקשרים בין בני-אדם, שבהיעדרו האדם נופל טרף לשנאת חינם. ולהפך, באמצעות הביטול עשוי אדם להשיג קרבת נפש חברתית ואנושית.

ביסודה של התנגשות זו, תולדת היעדר ה'ביטול', מונחת הבעיה עתיקת היומין של הרמוניה ביחסי אנוש. אבל הטקסט גם רומז אגב כך שמצב זה עלול להחריף עקב המתחים של חברה בעת מעבר. המחבר מזכיר כי 'בדורות האחרונים' המתחים נוגעים בעיקר ל'עניני הרבנים ושוחטים ועניני ביהכ"נ

24 אגרות קודש ר' שלום דובער (לעיל, הערה 16), א, עמ' 212–223. על ראשיתן של התגובות לתנועת ההשכלה במחשבת היהדות האורתודוקסית ברוסיה ראה: ע' אטקס, 'פרשת ה"השכלה מטעם" והתמורה במעמד תנועת ההשכלה ברוסיה', בתוך: ע' אטקס (עורך), הדת והחיים — תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 213–216 (המאמר הופיע לראשונה בציון, מג [תשל"ח], עמ' 264–313, וראה עמ' 310–313).

25 לדברי ר' יוסף יצחק, שמחת תורה זו היתה אירוע מלהיב במיוחד בשל התלהבותו הגדולה של ר' שלום דובער מהקמת הישיבה החדשה. ראה: אגרות קודש ר' יוסף יצחק (לעיל, הערה 16), י, עמ' 3–4.

26 ראה ההקדמה למאמר זה, 'מאמר החלצו רנ"ט', ברוקלין תש"ח. המאמר נדפס גם ב'ספר המאמרים ה'תרי"ט', ברוקלין תשל"ז, עמ' נג–פא. רק עשרים הפרקים הראשונים של המאמר נאמרו מפי ר' שלום דובער לפני קהל החסידים, והם אשר פורסמו בהעתקים המימוגרפיים. במאמר הנדפס בתש"ח יש עוד שנים-עשר פרקים שכתב ר' שלום דובער, אבל משום מה לא נאמרו לפני החסידים. ראה: ר' מנחם מענדל שניאורסאהן, היום יום, ברוקלין תש"ג ועוד, עמ' פז (י"ב באלול) בנוגע למאמר אחר של ר' שלום דובער, שגם בו יש חלק שנכתב ולא נאמר.

27 ראה: ספר השיחות... ר' יוסף יצחק התש"ה, כפר חב"ד תשל"ג, עמ' יח.

[=בית-הכנסת].²⁸ עקב כך אין אדם חש חמלה למראה כאבו של הזולת, ואף אינו משתתף בשמחתו.²⁹ רעה מזו, 'אדם לא' יוכל לסבול את רעהו ומביט עליו רק בעין רעה עד שנמאס ונבזה בעיניו גם כל הטוב שבו שמבטל ומבזה עבודתו של רעהו וקיום התומ"צ [=תורה ומצות] שלו.³⁰

התרופה למצב זה היא ידידות, ידידות אינטימית שמתוכה יכולים בני-אדם לעזור זה לזה להתגבר על מכשלות אלו של הרוח. תהליך זה כשהוא לעצמו עוזר לאדם ללחום בגאוה הטבועה בו ובהתבדלותו מהזולת.³¹

המושג 'ביטול' נבחן גם מנקודת מבט של השוני בין 'עולם התוהו' ל'עולם התיקון' בקבלה הלוריאנית. 'עולם התוהו' הוא העולם של 'שבירת הכלים', שבו הספירות הקמאיות מתוארות כ'ענפין מתפרדין', המתרחקים זה מזה ואינם יכולים למצוא מקום לעצמם ביחד, להיות 'בהתישבות', מצב המכונה 'רצוא' בלא 'שוב'. ואולם ב'עולם התיקון' נמצאות הספירות במצב של 'התכללות', כלומר של אינטגרציה ושל התקשרות פנימית רוחנית, הבאה עקב 'ביטול'.³² רעיונות אלו, של הקבלה הלוריאנית מביעים מסר חברתי ברור לחסידי ר' שלום דובער. חלק גדול ממאמר ארוך זה יוחד לנושא החברתי של 'אהבת ישראל'. מלבד נושא זה נבחן גם המושג 'ביטול' כתכלית התהליך של התבוננות בתפילה. הפרדוקס הטמון בחיפוש אחר התלהבות רוחנית הוא שהתלהבות עלולה להביא לידי מידה של אנוכיות, גאוה ואפילו קנאה.³³ דרך 'ביטול' עשוי האדם לזכות בהצצה אל עולם השם המפורש, המאופקן כעולם של אחדות ואינטגרציה.³⁴ בהקשר זה מציג המאמר הדרכה לתפילה קונטמפלטיבית, שיש בה דרכים גם של שמחה וגם של שפלות רוח נכאה.³⁵ על-ידי בחינה עצמית מדוקדקת והיטהרות מוחלטת מכל שמץ של שנאת חינם האדם 'ילך לבטח דרכו בעבודה בתפלה בבחי' ביטול וזיכוך המדות'.³⁶ פה רואים את שני המוטיבים, הן היחס בין אדם לחברו והן התפילה הקונטמפלטיבית, עולים בקנה אחד ומאוחדים על-ידי המושג החסידי של 'ביטול'.

28 'מאמר החלצו רנ"ט' (לעיל, הערה 26), פרק ח. ששונקין מתאר ויכוח שפרץ בבית-הכנסת בקישינב, שבעקבותיו הושלך אחד מעשרי הקהילה החוצה מאחר שהופיע בחליפה מודרנית במקום במעיל ארוך (זכרונותי [לעיל, הערה 22]), עמ' 29–31.

29 'מאמר החלצו רנ"ט' (לעיל, הערה 26), פרק ט.

30 שם, פרק ט. ראה גם פרק ד.

31 שם, פרק י.

32 שם, פרק ח.

33 שם, פרקים יד–טו.

34 שם, פרקים יב–יד, יח–כ.

35 שם, פרקים יב–יג.

36 שם, פרק טז.

ר' יוסף יצחק טען כי בעקבות מאמר זה, הנוגע בעיקר בשאלות של איחוד חברתי, וכן בעקבות מאמר אחר של ר' שלום דובער בעניין התפילה,³⁷ התחילו רבים מבני הקהילה החב"דית לנסות את כוחם בתפילה קונטמפלטיבית, ופנו לאדמו"ר שלום דובער שיוורה להם כיצד לעשות זאת. בכך יש הסבר, אמר ר' יוסף יצחק, למילות הפתיחה של 'קונטרס התפלה': 'הנה בהיות אשר כאו"א מאנ"ש [=כל אחד ואחד מאנשי שלומנו] שואל ודורש איך מתפללים ובמה עובדים את ה' בעבודה שבלב זו תפלה. אמרתי לפרש שיחתי קצת בעניין הזה'.³⁸

החיבור 'קונטרס התפלה', שכאמור הופץ בכתב-יד בהעתקים מימוגרפיים סמוך לסוף שנת 1899, מספק הנחיות לכמה גרסאות של התפילה הקונטמפלטיבית. החיבור מופנה הן לגברים הבוגרים שבקהילה והן, ברוח שונה, למי שנתונים ראשם ורובם לעסקים.³⁹ עוד סוג של הדרכה בהתבוננות ניתנה לתלמידי הישיבה הצעירים.⁴⁰ החיבור הן באופני התבוננות שיש בהם משום דרישות-יתר, אלו המביאים לידי תחושות מעוצמות של 'ביטול', 'כאבן דומם ממש',⁴¹ וצובראכענקייט (דכאון לב) ובאופנים אחרים שקל יותר להשיגם.⁴² באופן כללי מדגיש החיבור את סגנון ההתבוננות באריכות, 'דרך פרט', כפי שלימדו אותו ר' שניאור זלמן ור' דב בער כמאה שנה קודם לכן. כמו כן הוא עוסק בדיאלקטיקה של ההתפעלות, חוויה אקסטטית האמורה לבוא 'ממילא בלי יגיעה', בלי כפייה ובלא העמדת פנים: 'ניט גימאכטע התפעלות כ"א [=כי אם] מה שהלב מתפעל באמת'.⁴³ כדי להשיג חוויה זו ממליץ ר' שלום דובער למצוא עתים להתבודד, לבלות 'כשעה או שתיים' מתוך הרהורים עמוקים באופן קונטמפלטיבי, ולא בזמן התפילה.⁴⁴ נוסף על כך הוא נדרש לבעיות הצצות עקב תהליך ההתבוננות, כגון שאדם מוצא שאינו יכול להתפלל מתוך התלהבות למרות המאמץ האינטלקטואלי שהשקיע,⁴⁵ או שעלול הוא להמציא פירושים משל עצמו לתפילות באופן שהתהליך כולו נעשה מגושם.⁴⁶ כן מספק הוא חומר

37 קטע קצר מן המאמר הזה שרד: 'תורה און תפלה זיינען צוויי גאר באזונדערע וועלטן... ניט נאר וואס זיי זיינען געטיילט אין זמן, דזמן תורה לחוד, דזמן תפלה לחוד, זיי זיינען אפגעטיילט אפילו אין זייערע ניגונים, עס איז ניט גלייך דער ניגון פון תורה צו דעם ניגון פון תפלה' (ר' שלום דובער, תורת שלום, ברוקלין 1992, עמ' 3). ותרוממו: תורה ותפילה הרי הם שני עולמות שונים לגמרי זה מזה... לא רק שהם שונים בזמן, שזמן תורה לחוד וזמן תפילה לחוד, הם שונים אפילו בניגונים שלהם, ואינו דומה ניגון של תורה לניגון של תפילה.

38 ר' שלום דובער, קונטרס התפלה, ברוקלין 1956, עמ' 11.
39 שם, פרק טז.
40 שם, פרק יד.
41 שם, פרק א.
42 שם, פרקים י-יא.
43 שם, פרק ה.
44 שם, פרק ו.
45 שם, פרק ח.
46 שם, פרק ז וגם פרק ג.

לעניין נחיצותה של התפילה הקונטמפלטיבית כדי למנוע את הגאווה הבאה מהלימוד.⁴⁷

שמחת תורה היתה אחת ההזדמנויות החשובות שבהן נהג ר' שלום דובער לדרוש לפני העדה. בשמחת תורה הבאה, בסתיו 1900, פנה אל חסידיו בדרישה: 'ווערט נתפעל'.⁴⁸ הכוונה היא להתפעלות בתפילה. הוא דיבר על הצורך שתהיה בתפילה תגובה רוחנית: 'מ'מוז טאָקע זיך איבער מאַכען — און אָן התבוננות קען מען זיך ניט איבער מאַכען'.⁴⁹ הוא דרש לא רק לימוד החסידות, מה שנקרא אצלו 'השכלה', כלומר ידיעה מפורטת של היקום הרוחני כפי שהותווה במאמרי החסידות של חב"ד, אלא גם תגובה רוחנית פנימית, מה שנקרא 'עבודה'.

משה אידל, שדן בשינויים ביחס לקבלה הקשורים לעליית החסידות במאה הי"ח, טען כי אחדים מן המקובלים חשבו שבגלל ירידת הדורות הפך היחס לכתבי האר"י פשטני ביותר. היו שלמדו 'כוונות' וניסו להשתמש בהן בלי שהרגישו בחוסן הרוחני הטמון בהן. לדברי אידל היתה החסידות בראשיתה במידת-מה ראקציה כנגד נטייה זו, חזרה לחוויה רוחנית במקום למדנות פשטנית.⁵⁰ תנועת התחייה של עבודת התפילה בשנת 1900 שיקפה תהליך זה מבחינה מסוימת. בהיסטוריה של חב"ד יש חשיבות מרובה להבחנה בין 'לפני פטרבורג' ו'אחרי פטרבורג', כלומר לפני המאסר והשחרור הכפולים של ר' שניאור זלמן בשנת 1800 בקירוב, שאחריהם רואים בדרך-כלל את ראשית הופעת התורה החב"דית במלוא כוחה. מאה שנה לאחר מכן, בדרשת שמחת תורה שהזכרנו לעיל, דיבר על כך ר' שלום דובער, שלא כמקובל, כביטול:

בכלל דער ענין פֿון השכלה האָט זיך אָנגעהויבען פֿון פטרבורג, און בכלל איז פט"ב [=פטרבורג] געווען א שטאַרקער העלם והסתר אויפֿין אור החסידות, פֿאַר פטרבורג פֿלעגט מען נתפעל ווערען פֿון דעם רבי'ס מאמר, דאָס הייסט: יעמאָלט האָט מאיר געווען דער עצם אור החסידות, און נאָך פטרבורג האָט זיך אָנגעהויבען השכלה, השכלה בכלל איז מעלים אויף דעם אור.⁵¹

47 שם, פרק ט.

48 תורת שלום (לעיל, הערה 37), עמ' 8 ('התפעלו').

49 שם, עמ' 9-10 ('עלינו להשתנות באמת! ללא התבוננות, אי אפשר להשתנות').

50 M. Idel, 'Perceptions of Kabbalah in the Second Half of the 18th Century', *Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 1 (1991), pp. 59, 67-68.

51 תורת שלום (לעיל, הערה 37), עמ' 9, 'בכלל עניין ההשכלה [=הביאורים הרציונליסטיים המאפיינים את חסידות חב"ד] התחיל אחרי פטרבורג, ובכלל היה עניין פטרבורג העלם והסתר חזק של אור החסידות. לפני פטרבורג היו מתרגשים מהמאמר של הרבי, היינו: אז האיר עצם אור החסידות, אבל אחרי פטרבורג התחילה ההשכלה. ההשכלה מעיקרה

בדרשתו בשמחת תורה בשנת 1900, דרש ר' שלום דובער בתוקף שיש לשוב ולגלות את האור.

אחרי 'קונטרס התפלה' הופיעו עוד כמה חיבורים מעטו של ר' שלום דובער. בשנת 1903 התפרסם החיבור 'קונטרס ומעין מבית ה', סדרה של עשרים ושמונה מאמרים הקשורים זה בזה, ובהם ביטא המחבר בבחירות את האתגרים העומדים לפני כל מי שחי ופועל בעולם המעשה והעסקים היומיים. יש כאן ניסיון ברור להציע תרופת-נגד למה שווכר קרא 'כלוב הברזל' של ההתעסקות ברדיפת בצע חומרנית.⁵² חיבור זה הופנה לאדם הטרוד בעסקים, והוא מנסה למשוך אותו לשוב אל עולם שברומו עומדים התפילה — לאו דווקא התפילה הקונטמפליטיבית המועצמת, אלא התפילה היומית בבית-הכנסת — ולימוד התורה.

חיבור זה היה מיועד לאדם הפשוט, ואילו חיבור אחר, 'קונטרס עץ החיים',⁵³ שהופץ בכתב-יד ובהעתקים מימוגרפיים בשנת 1904, סיפק הנחיות שהופנו בייחוד לתלמידי הישיבה. כאן נתן המחבר ביטוי נוקב לחשיבות הלימוד של התורה המיסטית של חב"ד. הוא הדגיש כמו כן את חשיבותה של התפילה הקונטמפליטיבית, והפנה את הקורא ל'קונטרס התפלה'.⁵⁴ בשנת 1910 הופיע 'קונטרס העבודה',⁵⁵ ספר עזר מלא ועמוק לעוסק בהתבוננות.

אל החיבורים בעניין התפילה וההתבוננות נתלוו מאמריו של ר' שלום דובער מפרק זמן זה של מנהיגותו. אלו היו עיונים ארוכים ומורכבים בנושאים דקים, כגון תחילת התעוררותו של הרצון של האיין-סוף שתהא שם בריאה⁵⁶ — נושאים אשר הם כשלעצמם עולים בקנה אחד עם הכנותיו של המתבונן לקראת התפילה. שבועות רבים היה ר' שלום דובער עורך מאמרים אלו מדי שבת, בסדרה ארוכה של 'המשכים' הקשורים זה בזה והמפתחים, שלב אחרי שלב, נושא אחד. מאמרים אלו נקראו מתוך כתב-יד מימוגרפיים והיו נלמדים בעל-פה. אין ספק שמילאו תפקיד חשוב בפיתוח הכישורים הקונטמפליטיביים של חסידי חב"ד.

מעלימה את האור'. לגישתו האחרת — ולכאורה מנוגדת — לעניין זה, ראה שם, עמ' 55,

114-115, וראה לוונטל (לעיל, הערה 3), עמ' 71-73.

52 ובר (לעיל, הערה 13), עמ' 181.

53 ר' שלום דובער, קונטרס עץ החיים, ברוקלין תש"ו ועוד.

54 שם, עמ' 60, סעיף לג.

55 ר' שלום דובער, קונטרס העבודה, ברוקלין תש"ו ועוד.

56 זה נושא חשוב שבתחילת 'המשך' המאמרים שנאמרו החל בראש השנה תרס"ו, הנדפסים תחת הכותרת 'יום טוב של ראש השנה תרס"ו', ברוקלין תשל"א.

ג. ההתוועדות

היה עוד גורם שתרם לתחיית אמנות ההתבוננות. אין הוא נזכר במפורש ברוב החיבורים המדריכים להתבוננות, אך אנו שומעים עליו מפיו של ר' יוסף יצחק, והוא משתמע גם ממקורות אחרים. גורם זה הוא התפתחותו והתמסדותו של מבנה חברתי, של ההתוועדות החסידית (ה'פֶּאַרברענגען').

הבה נבדוק כיצד תיאר זאת ר' נחום שמריהו ששונקין (1889-1975), שהיה תלמיד בישיבת לובאוויץ' בתקופה שבה אנו דנים. בזכרונותיו הוא מייחד פרק שלם, התשיעי, למושג 'התוועדות'. מוסד זה כה מרתק בעיניו, שהוא מבקש למצוא את מקורו במסורת. כך הוא מציין בפירושו של הרמב"ם לפרקי אבות (א, יז), במקום שמוגדרות מחלקות דיבור שונות, ובכללן 'החלק הרביעי הנאהב',⁵⁷ זה שמספק תשתית רוחנית. ששונקין, שלא בא ממשפחה חסידית, מספר שהתנסותו הראשונה בהתוועדות חסידית היתה בשנת 1905 בקרב חסידים פולנים בקישינב. הם היו אומרים 'לחיים', שרים ניגונים חסידיים, ומספרים סיפורי צדיקים.⁵⁸ מהתוועדויות אלו נהנה הנאה מרובה, אבל בלובאוויץ' נוכח לדעת שיש להתוועדות גם ממד אחר. כאן היה טיבו של האירוע תלוי ב'משפיע' שהנהיג את ההתוועדות.

המושג 'משפיע' הוא מושג מפתח בנסיונו להבין את התפילה הקונטמפלטיבית של חב"ד, ובעיקר את ההשתמעויות החברתיות שלה. לפני שנדון במושג זה מבחינת מקורו ההיסטורי, הבה ננסה לבחון כיצד מתאר ששונקין את סגנון ההתוועדות של ר' מיכאל בלינר מנעוויל,⁵⁹ אחד המשפיעים שפגש בשנים שלמד ב'תומכי תמימים'. ששונקין מתאר את מוסד ההתוועדות בלובאוויץ' ככלל כמין היטהרות רוחנית, שבה 'החושך שבנפש' נדחה באמצעות חשיפת 'הטוב והאור'.⁶⁰ המשפיע ר' מיכאל גרס, שלימוד התורה החסידית צריך להביא לידי 'מעשה', ובכך נתכוון להתבוננות בתפילה, שכן בשעת התפילה עשוי האדם להשיג דברים מופלאים:

התכלית היא המעשה — להעמיק במה שיודעים, ודווקא בתפילה כי אז הוא פועל ישועות בנפשו, לאהוב את השם יתברך ולירא ממנו, ולתקן

57 כך אלחריזי, מקורו של ששונקין. קאפח מתרגם 'הרצוי'. ששונקין (לעיל, הערה 22), עמ' 65.

58 שם, עמ' 66.

59 מחסידי ר' מנחם מגדל, ה'צמח צדק', נפטר בשנת תרע"ב. כינו אותו ר' מיכאל דער אלטער. ראה על אודותיו שם, עמ' 63-64, וכן בספרו של רפאל נחמן הכהן, ספר ליובאוויטש וחייליה, ברוקלין 1983, עמ' 73-76.

60 ששונקין (לעיל, הערה 22), עמ' 67.

מדותיו המונעים ומסתירים ממנו דבר זה. ואף אם הלימוד יהי' כראוי אלא שלא יתפלל בהתבוננות, תשאר נפשו בלי תיקון.⁶¹

ששונקין מספר כי שיחותיו של ר' מיכאל בשעת ההתוועדות היו חושפות את הפגמים הרוחניים שבתלמידיו, אבל הוא היה עושה זאת בעדינות כה רבה ובדרך כה כנה ומשכנעת, עד שהתלמידים היו מקשיבים לו מתוך התפעמות. לפעמים, כאשר התוועדות היתה בלילה ונמשכה עד אור היום, לא הרגשנו כי עבר עלינו הלילה; כאילו שרויים היינו בעולם שלמעלה מהזמן.⁶² הוא מתאר את רגשות האחרון העזים שהיו אופפים את התלמידים, ואת העונג שהיו חווים בשעה שפיזמו ביחד את נעימת 'קול דודי דופק פתחי לי' עם אור ראשון של שחר.⁶³ מן הראוי לזכור כי ייתכן שבאותה העת ממש, ובקרבת מקום, היו גם קבוצות אחרות של צעירים יהודים יושבות ערות כל הלילה, מלאות התלהבות מן האידאלים של הציונות ושל הסוציאליזם, ואולי גם מהשאיות לעתיד חדש של אנשי 'חברת מרבי השכלה בישראל' ברוסיה. ישיבת 'תומכי תמימים' בלובאוויץ' סיפקה למקצת בני החברה האורתודוקסית אידאל רב עוצמה, שהתנשא מעל לערכים הבורגניים של בעלי-בתים אל ההתלהבות האינטנסיבית של בעלי דבקות. על תופעה דומה, בדמות האסכולה החזקה והבלתי-שגרתית של תנועת המוסר בנובהרדוק, עמד דוד פישמן,⁶⁴ שתיאר גם את ההישגים שהשיגו בוגרי 'תומכי תמימים' כשניסו לשמר את צביונה של היהדות המסורתית ברוסיה גם אחרי המהפכה הבולשביקית.⁶⁵

לתלמידים החסידיים של חב"ד, חלק עיקרי בשלבים המוקדמים של מאבק אידאולוגי זה בשנת 1900 בקירוב היה החוויה הרוחנית-הרגשית של התפילה הקונטמפלטיבית או ההתוועדות. שני סוגי חוויה אלו משקפים ניסיון להוות כוח-נגד לעוצמה הסקולרית של המודרניות, שבה אמת-מידה חומרנית הפכה לממד ה'אמתי' היחיד של החיים. עוד בחינה של תהליך הסקולריזציה היתה העדפתם של שיקולים כלכליים על פני קשרים שבין אדם לחברו, עד ש'אחים'

61 שם, עמ' 67-68.

62 שם, עמ' 68.

63 שם, עמ' 69. 'קול דודי' הוא ניגון ידוע של ר' שניאור זלמן. ראה: ש' זלמנוב, ספר הניגונים, א, ברוקלין תש"ט; כפר חב"ד תשמ"ה, מס' 5.

64 D.E. Fishman, 'Musar and Modernity — The Case of Novaredok', *Modern Judaism*, 8, 1 (1988), pp. 41-6465 D.E. Fishman, 'Preserving Tradition in the Land of Revolution — The Religious Leadership of Soviet Jewry, 1917-1930', in: J. Wertheimer (ed), *The Uses of Tradition — Jewish Continuity in the Modern Era*, New York and Jerusalem 1992, pp. 85-118

נהיו ל'אחרים',⁶⁶ ובדידותו הקיומית של היחיד הודגשה במיוחד. הפילוסוף היהודי-הרוסי ליאון שסטוב, בן דורו של ששונקין, כתב באותו הזמן בקירוב: '...המילה האחרונה של הפילוסופיה היא בדידות'.⁶⁷ לדעתו של ר' יוסף יצחק, בדידות קיומית זו הייתה קיימת תמיד, אך היא הוקלה עם עליית החסידות ובעיקר חב"ד. וכך כתב:

דער רבי — רבינו הזקן — האָט אויפֿגעטאַן וואָס מען איז ניט עלענט. אַמאָל, איז דער רבי — דער ר"מ [=ריש מתיבתא] און גאון — געווען עלענט, און די תלמידים זיינען געווען עלענט. דער דרך החסידות וואָס דער רבי האָט מיסד געווען איז דער גרויסער ג-טליכער אויפֿט, וואָס דער רבי איז ניט עלענט און חסידים זיינען ניט עלענט.⁶⁸

כחלק מן המחקר שערכתי לשם כתיבת מאמר זה, שאלתי כמה חסידי חב"ד בני זמננו מה דעתם על תפילה קונטמפלטיבית, ומהו ההסבר לכך שאין היא שכיחה עוד היום כפי שהיתה לפני חמישים שנה.

תשובה מעניינת ניתנה לי מפי אדם שבעצמו עוסק בתפילה קונטמפלטיבית: 'פני שכיח קריירה קודמת ל"חברשאַפֿט" [=ידידות]'. בחינה חשובה בתחייתה של התפילה הקונטמפלטיבית בקרב חסידי חב"ד בתחילת המאה העשרים היתה חיזוקם של ערכים אנושיים. להתוועדות היה בזה תפקיד מרכזי. מעניין לציין כי מנקודת ראותו של ר' יוסף יצחק, התפילה הקונטמפלטיבית וההתוועדות הולכים יד ביד. במכתב לחתנו ר' מנחם מנדל, האדמו"ר האחרון, הוא מסביר שבשנת 1900 בקירוב נעשתה ההתוועדות מקובלת יותר בקרב עדת חב"ד. קודם לכן היתה הקהילה מכנסת התוועדויות פעמיים בשנה בלבד, אך לאחר ייסוד הישיבה ומאחר שנתקיימה שם התוועדות בכל ראש חודש, נטתה הקהילה כולה להרבות את מספר הכינוסים הללו. באותה העת הוא כותב:

66 ר' שלוכטר (לעיל, הערה 5), עמ' 172. ראה גם סיכום דבריו בעמ' 174.

67 L. Shestov, *All Things Are Possible* (transl. by S. Kotliansky), London 1920, p. 70 ראה שם עוד בעניין הבדידות הקיומית: 'בדידות, נטישה, ים בלי גבול וכלי חוף, ששום ספינה לא נראתה עליו עשרות שנים — האם לא חיים הרבה מבני זמננו במצב כזה?'. טעות לחשוב שכל בני הקהילה האורתודוקסית שבאותה מדינה ובאותו הזמן היו חסידים לגמרי בפני מחשבות כאלו.

68 ספר השיחות ר' יוסף יצחק, קיץ ה'ש"ת, ברוקלין תשכ"א, עמ' 111, מצוטט ב'היום יום' (לעיל, הערה 26), כ"ב באייר: 'הרבי — רבנו הזקן — הסיר את הבדידות. לפנים היה הרבי — ראש הישיבה והגאון — מבודד לעצמו, והתלמידים היו מבודדים לעצמם. הדרך החסידית שייסד הרבי היא ההישג האלוקי הגדול — שהרבי אינו מבודד והחסידים אינם מבודדים'.

קבלה התועדות החסידים — דער חסידישער פֿאַרבריינגען — את צורתה האמיתית, כי חוץ מזה שעצם ענין ההתועדות נתקבל בכי טוב, ונקבע בסדר העבודה של עדת החסידים, אשר כמו שחסידים צריכים ללמוד דא"ח [=דברי אלוהים חיים, היינו התורות החסידיות] וצריכים להתעסק בעבודת התפלה כן צריכים חסידים להתועד בהתועדות רעים, הנה חוץ מזה קבלה ההתועדות צורה מסוימת...⁶⁹

עוד דרך שבה היו יכולים החסידים להתכנס יחד באווירה מועצמת היתה בשעת לימוד התורה החסידית של חב"ד. בשנת 1900 התפרסמה בוילנה מהדורה חדשה של 'התניא' על-ידי 'חברת תומכי תמימים'. המכירות נועדו לאסוף כספים למען הישיבה.⁷⁰ עקב פרסום זה הוקמו, לדבריו של ר' יוסף יצחק, חוגי לימוד רבים בקרב החסידים.⁷¹ לימוד 'התניא' עשוי להיות יותר מתהליך של למדנות שכלתנית; עם מורה מתאים עשוי לימוד זה לכלול גם ממד חווייתי ורגשי. בחוגי הלימוד של שנת 1900 יש לראות אפוא חלק מתחיית האידאל של ההתבוננות. כהוכחה להתחדשות העניין בהתבוננות, הזכיר ר' יוסף יצחק, שקהילות רבות ביקשו לקבל העתקים מן המאמר של שנת 1899 על אחדות חברתית, מן המהדורה החדשה של 'התניא', מן השיחה של שמחת תורה בשנת 1900, שעסקה בחשיבותה של התפילה הקונטמפלטיבית, וכן מ'קונטרס התפילה'.⁷² המושגים של אחדות חברתית ותפילה מיסטית משלימים זה את זה: בשתייהן המטרה היא מידת ה'ביטול', איון ה'אני'. מידה זו היא שמאפשרת לאדם להשתתף עם חבריו בפגישה לימודית מועצמת, בהתועדות חסידית מלאה חיות, וגם להרגיש כאילו מקרוב את נצנוצי אור האיין-סוף בהתלהבות האקסטטית, או בביטול-ה'אני' המיסטי שבתפילה הקונטמפלטיבית.⁷³

69 אגרות קודש ר' יוסף יצחק (לעיל, הערה 16), ז, עמ' 324. מכתב זה נדפס לראשונה כהקדמה ל'קונטרס ומעין מבית ה' של האדמו"ר שלום דובער, ברוקלין תשי"ג.

70 ראה: 'מונדיין, תורת חב"ד — ביבליוגרפיה, א, כפר חב"ד תשמ"ב, עמ' 107, 110, 111–112. ההוצאה הקודמת של 'התניא' היתה זו של וילנה 1872, שממנה היו כמה הדפסות חדשות.

71 אגרות קודש ר' יוסף יצחק (לעיל, הערה 69), ז, עמ' 324.

72 שם, עמ' 325.

73 כשהופיע בדפוס בשנת 1948 המאמר הארוך על אחדות חברתית, 'מאמר החלצו רנ"ט' (לעיל, הערה 26), נדפס בסופו גם מאמר קצר של ר' יוסף יצחק באותו נושא, והוא כעין סיכום של המאמר הארוך. ר' מנדל פוטרפאס (ראה עליו להלן, ליד הערה 104), סיפר שכשהיה בכלא ברוסיה הסובייטית, שמע על המאמר הקצר הזה. כאשר השתחרר סוף-סוף בשנת 1962 (בזכות התערבותו של הרולד וילסון, ראש ממשלת בריטניה), השיג בלהיטות עותק של המאמר והחל ללמוד אותו כהכנה לתפילה מדי יום ביומו במשך כמה שנים (הודעה בעל-פה מר' מנדל). דבר זה מלמד על הקשר בין המושג של אחדות חברתית, היינו אהבת ישראל, ובין התפילה הקונטמפלטיבית בעיני חסיד חב"ד זה בן זמננו.

ד. ה'משפיע'

בכך מגיעים אנו למוסד ה'משפיע', מה שמחזיר אותנו להתחלופיה של חב"ד, ומכוון אותנו, אולי במפתיע, גם אל ההווה. עמנואל אטקס ציין⁷⁴ שעל-פי התקנות של ליוונה (התקנות שבהן ארגן ר' שניאור זלמן את חסידיו), הונהגו החברים בקהילות חב"ד המקומיות על-ידי קבוצה של שלושה אנשים, ולפעמים על-ידי הגבאי המקומי שנתמנה לשם איסוף כספים למען ארץ הקודש.⁷⁵ חסידים בכירים ומהימנים אלו היו בעלי סמכות והדעת נותנת שהיו גם בעלי כריזמה.

במכתב שנשלח לפני שנת 1792 הודיע ר' שניאור זלמן לבני קהילת בוחוב כי נושא המכתב, שהוא גם אוסף התרומות למען הקהילה החסידית בארץ הקודש, הוא 'ידיד ה' וידיד נפשי חסידא ופרישא', והוא מיופה כוח ליישב סכסוך שפרץ בקרב הקהילה. הכול נדרשים להישמע לדברי עצתו.⁷⁶ נושא המכתב הביא לר' שניאור זלמן ידיעות טובות על המאמצים הרוחניים שעושה הקהילה בלימוד תורה ובתפילה. במכתב ששלח רבי שניאור זלמן אחר-כך, הוא ביקש מאותה קהילה לקבל עליה את סמכותו של נושא המכתב, והודיע שהוא ייפה את כוחו של זה להשיב על שאלות רוחניות שנשלחו לרבי שניאור זלמן עצמו.⁷⁷ זאת ועוד, בהקדמה ל'לקוטי אמרים-תניא', חיבור שמבחינות מסוימות נועד לבוא במקום יחידות אישית עם ר' שניאור זלמן,⁷⁸ אומר המחבר: 'ומי שדעתו קצרה להבין דבר עצה מתוך קונטרסים אלו יפרש שיחתו לפני הגדולים שבעירו והם יבנונהו, ואליהם בקשתי שלא לשום יד לפה להתנהג בענוה ושפלות של שקר ח"ו'.⁷⁹

את מוסד ה'משפיע' תקף בחריפות ר' אברהם מקאליסק (נפטר בשנת 1810), שכתב מארץ הקודש בשנת 1797.⁸⁰ בראש אלו שמילאו את תפקיד ה'משפיע' (למרות שהמושג עצמו אינו נזכר) היו ר' דב בער, בנו של ר' שניאור זלמן ור'

74 ע' אטקס, 'דרכו של ר' שניאור זלמן מלאדי כמנהיג של חסידים', ציון (ספר היובל) (תשמ"ו), עמ' 351.

75 ראה: ש"ב לוי (עורך), אגרות קודש אדמו"ר הזקן [=ר' שניאור זלמן], אדמו"ר האמצעי [=ר' דב בער], אדמו"ר הצמח צדק [=ר' מנחם מנדל], ברוקלין תש"ס, עמ' 76. ר' שניאור זלמן קבע כי מי שרואה צורך לקבל עצה ממנו חייב להיוועץ קודם באותה מועצה של שלושה. הם עצמם ייתנו לו הדרכה בענייניו, או יכתבו בשמו מכתב לר' שניאור זלמן. תפקיד דומה של הגבאים מתועד בעמ' 53, 69.

76 שם, עמ' 31.

77 שם, עמ' 179.

78 ראה: לוונטל (לעיל, הערה 3), עמ' 47–48.

79 ר' שניאור זלמן, לקוטי אמרים — תניא, ברוקלין תשמ"ב, בהקדמה, דף ד, עמ' א.

80 ראה: ד"צ הילמן, אגרות בעל התניא ובני דורו, ירושלים תשי"ג, עמ' 106; לוונטל (לעיל, הערה 3), עמ' 52.

אהרן הלוי הורוביץ, תלמידו הקרוב ביותר. בליוזנה היו הם שפירשו את התורה החסידית.⁸¹ העובדה שתפקיד זה הוטל על שכמו של ר' דב בער הצעיר היתה אף היא מוקד להתקפותיו של ר' אברהם.⁸²

בדור השני של חב"ד מילא ר' הלל מפאריץ (נפטר בשנת 1864) תפקיד של בא"כוח משוטט מטעמו של ר' דב בער, האדמו"ר שקבע מושבו בעיירה לובאוויץ. הוא נסע בין הקהילות שהוקמו ביישובים החקלאיים החדשים שבערבה הרוסית, חיבר בעצמו מאמרים חסידיים, ומבחינות שונות היה נחשב לא רק לחסיד, אלא אף לרבי.⁸³

שלב נוסף בתהליך ההתמסדות של תפקיד זה ניתן לראות זמן מה לאחר מותו של ר' הלל. בשנת 1868 הורה ר' שמואל (נפטר בשנת 1882), המנהיג הרביעי של חב"ד, במכתב אל קהילת בוריסוב, שיש להקים קרן לשם תמיכה בחסיד הקשיש ר' שמואל דובער. הרבי כתב שיש צורך שיהיה בקהילה אדם

אחד קבוע אשר יאמר דא"ח [=דברי אלהים חיים] ולהסביר ברבים וביחיד, להלהיב הלבבות, ולהוציא מכח אל הפועל את נקודת ופנימי[ות] אהבה המסותרת בלב כל א' מישראל בכדי שיעבוד לבוראו בדחילו ורחימו כו' כל חד לפום שיעורא דילי, ובפרט בצוק העתים דעכשיו אשר כל א' טרוד ומוטרד במוחו ולבו.⁸⁴

במכתב זה הטעים הרבי שגם איש העסקים יכול להתפלל בדרך קונטמפלטיבית. ר' שמואל דובער, כתב הרבי, יודע איך לעורר את הבריות לעשות כן. על הקהילה לתמוך בו על מנת שיוכל למלא תפקיד זה במלואו. ואמנם, בסופו של דבר שולמו לו שבעה רובלים לשבוע.⁸⁵

תפקיד ה'משפיע' הוא גורם מפתח בפיתוחה ובייצובה של התפילה הקונטמפלטיבית בחב"ד. מטרתה של שיטה אינטנסיבית ואקסטטיבית זו של תפילה לא היתה חזרה למתכונת האליטיסטית של רוחניות מתבודדת, שאפיינה כמה מהמקובלים בתקופה הטרומ-חסידיית.⁸⁶ עצם הדבר שחסיד בעל עמדה

81 אטקס (לעיל, הערה 74), עמ' 345; לויץ (לעיל, הערה 75), עמ' 103-104.

82 הילמן (לעיל, הערה 80), שם.

83 ראה: לונטל (לעיל, הערה 3), עמ' 265, הערה 105.

84 אגרות קודש אדמו"ר מהר"ש [=ר' שמואל], ברוקלין תשנ"ג, עמ' 4. על ר' שמואל דובער מבוריסוב ראה מכתבו של ר' יוסף יצחק הנדפס ב'התמים', שנה ג (כסלו תרצ"ז), עמ' 523-527. מעניין שמכתבו של ר' שמואל מזכיר את הלחץ של החיים הכלכליים באותה תקופה כבעיה העלולה לגרוע מעבודת ה' באהבה וביראה.

85 ראה: אגרות קודש אדמו"ר מהר"ש (לעיל, הערה 48), בהערת העורך.

86 ראה דברי יוסף וייס על הניגוד בין הנהגת דבקות מיסטית להתעסקות חילונית עם הבריות, ראשית צמיחתה של הדרך החסידית, ציון, טז (תשי"א), עמ' 63-64.

מתבקש להידבר עם זולתו וללמד את התורה החסידית, ולו במישור הפשוט ביותר, דבר זה כשהוא לעצמו מכניס את ההישגים הרוחניים-הפנימיים שלו עצמו אל תוך מסגרת חברתית. מבחינה זו ניתן לדמותו לאמן המשתף את הציבור בתגליותיו הפרטיות באמצעות אמנותו. את התגליות הפרטיות שהוא חווה בהתבוננות שבתפילה הוא עתיד לגלות לקבוצת אברכים בשעת הלימוד בספרי החסידות או בהתוועדות החסידית, שבה הכריזמה האישית בולטת ביותר.

מבנה חברתי זה של ה'משפיע', ההתוועדות וההשתתפות בהארתה של התפילה הקונטמפלטיבית, לא זו בלבד שנתקיים עד המאה העשרים, אלא שהוא נמשך גם בימינו אלה, אף שכיום רוב חסידי חב"ד כשהם לעצמם אינם מתפללים בדרך של התבוננות מעמיקה. אפילו בלובאוויץ של שנת 1910 לא עלה שיעור התלמידים שהשיגו את היכולת להתפלל בדרך זו, על-פי הערכתו של ר' נחום שמריהו ששונקין, על עשרה אחוזים.⁸⁷ הקהילה נענית לרוחניות הקונטמפלטיבית לאו דווקא על-ידי נסיונות אישיים להתפלל בדרך זו, אלא על-ידי עצם ההשתתפות בהתוועדות ותשומת הלב למה שמתרחש בה.

אין פירוש הדבר שההתוועדות עניינה תפילה דווקא. ההתוועדות היא תיווך בין החסידות לבין החיים. התבוננות בתפילה מספקת את התנאים הדרושים לשם ראיית החיים מתוך אמת-מידה רוחנית-קוסמית. בראייה זו אפשר לשתף את הזולת. מבחינה מסוימת דבר זה חל גם על קבוצה המתכנסת לשם לימוד תורת החסידות. המורה או ה'משפיע' מוביל את המשתתפים במסע של גילוי, כשהוא (ובזמן האחרון גם היא) מונע מכוח תחושותיו הרוחניות-הפנימיות.

דבר זה קשור למאבק האידאולוגי שהעסיק את ר' יוסף יצחק מאז ראשית כהונתו כאדמו"ר בשנת 1920.⁸⁸ לאחר שגורש מברית-המועצות בשנת 1927 נתיישב בריגה ובאוטבובץ (וארשה), משם ניהל קשת רחבה של פעילויות, הן במזרח אירופה והן באזורים רחוקים יותר, ובכללם ארצות-הברית. במכתב משנת 1932 ששלח אל אחד משלוחיו הוא מתלונן שאותו אדם אינו ממלא את ציפיותיו, ובייחוד הוא דן בהיעדר רוחניות בתפילה:

ראשית הירידה, ר"ל [=רחמנא ליצלן] הוא העדר העבודה בתפלה [היינו תפילה קונטמפלטיבית], עס ווערט אלץ טרוקען און קאלט, די מצות אנשים מלומדה ווערט שוין אויך שווער, מען איילט, מען ווערט אן דעם געשמאק אין תורה, והאוויר מתגשם, ומובן הדבר שאינו שייך כלל לפעול על הזולת.⁸⁹

87 ששונקין (לעיל, הערה 22), עמ' 71.

88 ראה: רפפורט-אלברט (לעיל, הערה 18).

89 אגרות קודש ר' יוסף יצחק (לעיל, הערה 16), ב, עמ' 510: 'הכול נהיה יבש וקר; גם "מצוות

בשנת 1940 נמלט ר' יוסף יצחק מאירופה והשתקע בברוקלין. מכאן ואילך הושקע מאמץ מרוכז כדי להביא את התפיסה הרוחנית של חב"ד אל ארצו של בנימין פרנקלין. בשנות הארבעים פורסם מחדש 'קונטרס התפלה', וכן חיבורים אחרים הקשורים לתפילה הקונטמפלטיבית.⁹⁰ הקטע דלעיל ('ראשית הירידה'), הוא ועוד רעיונות רבים בעניין התפילה, נכלל ב'יומן' פופולרי שנתפרסם בשנת 1943 בעריכתו של הרבי האחרון, ובו אמירה מתאימה לכל יום ויום.⁹¹ עם המאמרים של ר' יוסף יצחק מהתקופה ההיא, המעמיקים בענייני תפילה והתבוננות,⁹² ניתן כאן ביטוי לאידאל רוחני שהוצג לפני הדור החדש של חסידי חב"ד ילידי ארצות-הברית. גם לנעימות החסידיות נודע תפקיד בהפצתה של הרוחניות ובפיתוחה של תפילה מדיטטיבית: בתקופה זו עצמה ארגן ר' יוסף יצחק את העתקתן ואת הפצתן של מאות נעימות חסידיות בספר הניגונים. כמה מניגונים אלו שייכים במישרין להכנה לעבודת התפילה.⁹³

ה. בדור השביעי

במחצית השנייה של המאה העשרים חלו שינויים רבים בתנועת חסידות חב"ד. הפעילות שהתחילה בדורו של ר' יוסף יצחק התפתחה תחת הנהגתו של ממלא מקומו, ר' מנחם מנדל שניאורסון (1902–1994). אבל מרב המאמצים התרכזו לכאורה ברובד הפשוט והבסיסי ביותר של היהדות: בניין בתי-ספר אורתודוקסיים באי-אלו מדינות, ופעולות אחרות שעיקר מטרתן היא חינוכם של בני הדור בענייני יהדות. סביב למלחמת ששת הימים התחיל ר' מנחם מנדל בתעמולת ה'מבצעים' — קריאה לפעילות אישית של כלל חסידי חב"ד, ובפרט של תלמידי הישיבות, בתעמולה למען שמירת מצוות מעשיות, כגון הנחת תפילין, מזוזות,

אנשים מלומדה" הופכת לנטל; ממהרים, מאבדים את טעם התורה... אין פרטים על מקומו של מקבל האיגרת. על פעולותיו של ר' יוסף יצחק בפולין ראה: פייקאו' (לעיל, הערה לכותרת), עמ' 31, 147; Ada Rapoport-Albert, 'Polish Hasidism Through the Habad Perspective — Admor Joseph Isaac Schneersohn in Poland, 1933-1939' (טרם נתפרסם).

90 ראה הערות 21, 53, 55 לעיל.

91 היום יום (לעיל, הערה 26), עמ' נו (כ"ג אייר).

92 N. Loewenthal, 'The Neutralisation of Messianism and the Apocalypse', *Rivkah Shatz-Uffenheimer Memorial Volume*, II, Jerusalem 1996, pp. 59*-73* על המשיחיות של ר' יוסף יצחק ראה גם פייקאו' (לעיל, הערה לכותרת), עמ' 379.

93 ראה הערה 63 לעיל, ומאמרי 'Spirituality, Melody and Modernity in Habad Hasidism' בתוך S. Stanton, A. Knapp (eds.), *Proceedings of the First International Conference on Jewish Music*, London 1997, pp. 62-78

כשרות במטבח, הדלקת נרות שבת וכדומה.⁹⁴ פעילות זו, באמצעות פרסומות, עלונים ו'טנקי מבצעים', מאפיינת את חב"ד במחצית השנייה של המאה, ויש לשאול עד כמה, או אם בכלל, נמשכו באווירה זו הנסיונות לגבש את האידאל של תפילה קונטמפלטיבית. אם בתחילת המאה, בדור החמישי של חב"ד, יכול היה הלחץ הכלכלי למנוע את האדם מלהשקיע שעות שלמות בהתבוננות לפני התפילה, על אחת כמה וכמה בדור השביעי, כשהחסידים הנלהבים ביותר עסוקים בהקמת מוסדות חינוך ובהנהלתם, או בארגון שיעורים וסרטי וידאו לגברים ולנשים הבאים להשתתף בפעולות ב'בית חב"ד'. האם אפשר לצפות כי יהיה המשך לדרך זו של מאמץ פנימי?

ההתנגשות בשנות השישים בין העולם הישן של חסידי רוסיה לבין העולם החדש של מקורכי חב"ד מארצות המערב עולה מעדויות שמסרו בעל-פה אנשים שלמדו אז בישיבת כפר חב"ד. הישיבה והקהילה שמסביבה הפכו למקלט לפלטי חב"ד שבאו מרוסיה בשנת 1949.⁹⁵ עד היום זהו אחד המרכזים העיקריים שנתקיים בו האידאל הקונטמפלטיבי של חב"ד. ה'משפיע' של הישיבה, ר' שלמה חיים קסלמן (נפטר בשנת 1971), נודע בגישתו הקונטמפלטיבית לתפילה, גישה שניסה להקנות גם לתלמידיו. אף-על-פי-כן היה בו ספק רב באשר ליכולתם של מי שבאו מארצות המערב להצליח בדרך ההתבוננות. לפלוני שבא לכפר חב"ד מאנגליה בשנת 1962 וגילה עניין בהתבוננות הממושכת לפני התפילה, כפי שראה אצל כמה מהתלמידים, אמר ר' שלמה חיים: 'הצעד הראשון הוא להשיג שליטה מוחלטת במחשבה, בדיבור ובמעשה'. רק לאחר ששיג זאת יוכל לחזור אליו לקבל הנחיות נוספות. תוצאת הדבר היתה שהצעיר נרתע מלשאול שוב.⁹⁶ לתלמיד אחר שבא מאנגליה באותה תקופה ושאל על ההתבוננות, ענה ה'משפיע':

ידו ביסט ניט שייך קאר דעם [=אינך שייך לזה].⁹⁷

גישה מתונה יותר עולה ממכתבו של ר' מנחם מנדל, האדמו"ר השביעי, שנכתב בשנת 1952 לראש הישיבה הלא-חסידית של מנצ'סטר, ר' יהודה זאב סגל (1911–1993). הרבי ביטא את האמונה כי הניסיון להשיג רוחניות בתפילה, גם אם אין הוא עולה בקנה אחד עם היבטים אחרים בחייו של אדם צעיר, עתיד

94 לפעילות זו היתה גם כוונה משיחית, ראה מאמרי שבהערה 92. על משמעותה של שמירת מצוות מעשיות פשוטות בדורות הראשונים של חב"ד, ראה: N. Loewenthal, 'The Apotheosis of Action in Early Habad' בתוך: דעת, יח (תשמ"ז), עמ' XIX-V; וכן לוונטל (לעיל, הערה 3), עמ' 86–90.

95 על תחילת ההקמה של כפר חב"ד (ספרייה לשעבר) ושל הישיבה שם ובלוד ראה: ש"ד לוי, תולדות חב"ד בארץ הקודש בשנים תקל"ז–תש"י, ברוקלין תשמ"ח, עמ' רמב.

96 על-פי הודעה בעל-פה מבעל העניין.

97 כנ"ל. תלמיד צעיר זה נהיה לאיש פעיל ביהדות האורתודוקסית באנגליה.

להבטיח את הישארותו במחנה האורתודוקסי המסורתי. באותה ישיבה היו נערים אחדים ממשפחות חב"ד שניסו לנקוט את דרך ההתבוננות. לנגד עיניו של הרב סגל היתה הדוגמה המובהקת של חסיד חב"ד, למדן מופלג, שהתפרסם בשל ההתבוננות הארוכה שלו, הלוא הוא ר' יצחק דובוב (נפטר בשנת 1978). הלה למד ב'תומכי תמימים' בלובאוויץ משנת 1901, היה רב בכמה מקומות ברוסיה, ובשנת 1928 עבר למנצ'סטר ושם לימד בישיבה. יש להניח שבעיני הרב סגל, איש מושלם כמו דובוב יכול לגשת לתפילה המתבוננת, אבל מה באשר לתלמידים הצעירים שרצו ללכת בעקבותיו? הרב סגל שטח את טענותיו לפני הרבי, והנה קטע מהתשובה שקיבל:

במ"ש [=במה שכתב] במכין[תבון] בענין הנהגת התלמידים שי'... שאין דעתו נוחה כ"כ מהאריכות שלהם בתפלה וכו' כיון שאין זה מתאים להנהגתם בשאר ענינים וחושש הוא ליוהרא וכו', הנה אולי צודק בטענותיו אבל ידוע הוא מהמוחש הנראה לכל המעיין בטיב הנוער בדורנו זה, אשר בשבילם ביחוד הוא תקופת משבר ולכן צריך להזהר ביותר מכל ענין שיוכל להחליש את כח ההתנגדות שלהם להרוחות הנושבות בתבל... ואם לדעתו יש סתירה בין האריכות בתפלה והנהגתם בשאר הענינים הרי צריך להשתדל בניחותא אבל בתוקף שייטיבו דרכיהם בשאר הענינים. אבל לא לבטל ענין האריכות בתפלה וכו' כיון שסו"ס [=סוף-סוף] ה"ז מוסיף יראת שמים און אפגעטראגענקייט פון וועלטישע תענוגים [=פרישה מתענוגי העולם].⁹⁸

ה'רוחות הנושבות בתבל' הן כל מה שאין בו מסירות לתורה — הציונות, החילוניות או כל דרך חיים אחרת. בעיני הרבי, החוויה הפנימית שבתפילה הקונטמפלטיבית היתה מקור לחיזוק בטחונם של התלמידים בערכים המסורתיים בעולם של תמורות.

במכתבים אחדים הצייע הרבי, האדמו"ר השביעי, הנחיות לשואלים על תפילה קונטמפלטיבית, בחינת 'משפיע' כללי, היועץ בשאלות מעשיות, כגון מה לעשות אם בשעת ההתבוננות חש המתפלל בראשו,⁹⁹ או כיצד ליישב את הדרישות המנוגדות של התבוננות ארוכה ביחידות מזה, ושל תפילה בציבור מזה,¹⁰⁰ או הסתירה שבין עבודה — ובכללה גם עבודה ציבורית — לבין הארכה בתפילה.¹⁰¹

98 אגרות קודש מאת כ"ק אדמו"ר שליט"א [=מנחם מנדל שניאורסון], ה, ברוקלין תשמ"ז והלאה, עמ' שכה.

99 שם, י, עמ' שצו. המכתב מ-1955.

100 שם, ד, עמ' תעח-תעט (מ-1951); יח, עמ' פא (מ-1958).

101 שם, יח, עמ' קכו (מ-1959); כא, עמ' קמ (מ-1951).

כן העניק הרבי עצות לשואלים על תהליך ההתבוננות הלכה למעשה,¹⁰² ובכלל זה אזהרות כנגד התנהגות משונה, כגון התחלת תפילת 'שחרית' רק בשעה שתיים אחר-י-הצהריים!¹⁰³

אחד ה'משפיעים' החשובים בחב"ד בשנים האחרונות שהדגיש את חשיבותו של אידאל התפילה הקונטמפלטיבית, הוא ר' מנדל פוטרפאס (1907-1995). בשנת 1962, לאחר שישב תשע שנים בכלא בגלל פעילותו לחיזוק היהדות ברוסיה הסובייטית, הצליח לצאת מברית המועצות.¹⁰⁴ זמן-מה התגורר בלונדון, אחר-כך עבר להיות ה'משפיע' של הישיבה בכפר חב"ד. הוא נודע בתפילתו הארוכה ורבת הניגונים. אחרי שעות של תפילת שבת ביחידות, שנמשכה עד שלוש או ארבע אחרי הצהריים, הוא מתוועד. זקנים וצעירים מתכנסים לשמוע את שיחותיו. 'יש לבכות בשעת התפילה', אמר פעם, 'ואם אין אתה יכול לבכות — בכה על כך שאינך יכול!'¹⁰⁵

'משפיע' אחר היום הוא ר' שניאור זלמן גפני (נולד בשנת 1940 בקירוב), יליד אוסטרליה, העומד בראש חטיבת 'בעלי תשובה' דוברי אנגלית בישיבת כפר חב"ד. אחד מתלמידיו לשעבר תיאר כיצד מדי יום ביומו היה ר' שניאור זלמן יושב באולם הישיבה כמעט ללא תנועה, מכוסה בטלית, שקוע שלוש שעות בתפילה מדיטטיבית קיצונית. מתלמידיו מצפה הוא שאף הם ינסו את כוחם בדרך הזאת. בכך יש עניין מיוחד, שכן תלמידיו הם בעלי תשובה, רובם בעלי תרבות מערבית לחלוטין. יש להניח כי עוצמתה של ההתבוננות, ועמה החום שבהתוועדויות של ר' גפני, סייעו לתלמידים אלו לקבל עליהם מחויבות לאידאל המנוגד בתכלית להלך רוחה של החברה החילונית שבתוכה גדלו. יש כאן בחינה נוספת של תהליך שהתחיל בראשית המאה.

102 שם, י, עמ' רלד, רמד-רמה (מ-1955); טו, עמ' רלט (מ-1957); יז, עמ' קיא (מ-1958); כ, עמ' נב-נג (מ-1960).

103 שם, ו, עמ' שנד (מ-1952). שם כתב הרבי: 'זמובן החילוק בין אם מתחיל בשעה מוקדמת ומסיים בשעה מאוחרת או שמתחיל [מ]לכתחלה בשעה ב'. במכתב אחר באותו נושא לר' יצחק דובוב במנצ'סטר הרבי הזכיר שבמקומו 'יש להתחשב עם הענין דמה יאמרו הבריות' (ה, עמ' שיב, מ-1952).

104 ראה לעיל, הערה 73.

105 כך שמעתי ממנו ורשמתי בקיץ 1993. אבל בקיץ 1994 טען ר' מנדל שאין זו הגרסה הנכונה. לפי דבריו שמע זאת ב'שיחה' מהאדמו"ר ר' מנחם מנדל, וכך צריך להיות: 'צריכין להתפלל באריכות. ואם אין יכולין, צריכין לבכות. ואם אין אתה יכול לבכות — בכה על כך שאינך יכול'.

ו. סיום

אף-על-פי שהיום התפילה הקונטמפלטיבית כשהיא לעצמה היא תופעה נדירה, תופעת ההתוועדות נמשכת. כשם שבתחילת המאה שיחקה ההתוועדות תפקיד מהותי בהתערורות התפילה הקונטמפלטיבית בתוך הקהילה ובהנחייתה, כן משחקת היא היום תפקיד דומה במה שנוגע לאידאל של 'הפצת היהדות'.¹⁰⁶ אידאל זה אינו רק המאמץ להפוך כל יהודי באשר הוא ל'בעל תשובה', אלא יש בו שאיפה כללית יותר — להעלות את הרגישות הרוחנית של היהודי בעולם המודרני. ההתוועדות של סוף המאה העשרים משיגה מטרה זו, הן כזה שהיא מגלה למשתתפים בה — על-ידי ליקוטים מהספרות החסידית וסיפורים על הרבי — מישור חיים ומחשבה שהוא למעלה מעניינים שבחומר, והן בכך שהיא מביאה אותם — בעזרת שתיית 'לחיים' כנהוג — לידי 'חברשאַפֿט', אחווה ורעות.

בהעתק של שיחה שנתקיימה בשנת 1990 עם ר' יצחק איזיק מרדכי חדקוב (נפטר בשנת 1992), מזכירו האישי של הרבי האחרון, הוא מתריע על הצורך בתפילה הקונטמפלטיבית ובהתוועדות החסידית:

מוכרח שיהי' המציאות והציור של מתפללים באריכות כהרגש חסידותי, התוועדות חסידית מיט אַ וואַרעמקייט [עם 'חום'], אהבה בין חסידים כמו משפחה אחת... וכן ניגון חסיד, אשר הניגון הוא קולמוס הלב, הניגון אומר, ניגון בלי מילים אך מלא הרגש.¹⁰⁷

ר' יצחק איזיק מרדכי חדקוב מציע שבמקומות שאין בנמצא מי שיודע ויכול להתוועד, צריכים

להזמין ממקום אחר איזה פעמים בשנה א' שיבוא ביחוד להתוועד שם, להתוועד הן עם בעה"ב [=בעלי-בתים] והן עם התלמידים, שיהי' ענין של התוועדות חסידית כמו שהי' בשנים שעברו, לא באופן של 'נאום' אלא באופן של התוועדות.¹⁰⁸

106 או 'הפצת המעיינות', דהיינו מעיינות החסידות. ביטויים אלו של תנועת חב"ד המודרנית שייכים לתשובתו של משיח לר' ישראל בעל-שם טוב במכתבו הידוע: 'משיח יבוא' בעת שיתפרסם למודך ויתגלה בעולם ויפוצו מעינותך חוצה' (ר' יעקב יוסף מפולנאה, בן פורת יוסף, ניו יורק תשי"ד, קכח, ע"א). ראה לעיל, הערה 94.

107 שיחה טלפונית מר' חדקוב לר' נחמן סודק, ראש מוסדות חב"ד באנגליה, בשבט תש"ן. את השיחה רשם ר' סודק, ועותקים מן הרישום חולקו לכמה חסידים, עמ' 1.

108 שם, עמ' 2.

הרבי הכיר בצורך ב'משפיעים' בקרב הקהילות החב"דיות, ובשנת 1977 ביקש שבכל קהילה יאורגנו 'בחירות' כדי לבחור 'משפיעים' לחוגים השונים שבקהילה (כגון חסידים שמוצאם מרוסיה, בעלי תשובה מארצות-הברית וכדומה), בעלי תפקידים שונים, ובכלל זה הדרכה בתפילה.¹⁰⁹ בשנת 1992 פורסם תרגום אנגלי של 'קונטרס התפלה' על-ידי קה"ת, בית ההוצאה של חב"ד.¹¹⁰ קהל היעד של תרגום זה הם מן הסתם בעלי תשובה אמריקנים, שקל להם יותר לקרוא חיבור כזה באנגלית.

דיון זה ב'התבוננות' במאה העשרים עשוי אולי לשפוך אור על התפילה הקונטמפלטיבית בחב"ד גם בתקופות קודמות. בהתבוננות הרוחנית אנו נוטים לראות עיסוק של מיסטיקן מתבודד אף שאנו מסכימים שנועד לו גם תפקיד מסוים בחברה, שהרי אין מדובר בנוזר. ייתכן שהדימוי שיש לנו על העבר צריך להשתנות מעט. התפקיד החברתי שמילא המתבונן כ'מתבונן' היתה בו חשיבות לעדה בכללה, שכן בכך נסתייע לה לשאוף לאידאלים הרוחניים של החסידות. הבחנה זו כשהיא לעצמה עשויה לשמש את החקירה ההולכת ונמשכת על היחס שבין רוחניות — העולם שמעבר מזה — לבין החברה של בני-אדם בשר ודם החיים בעולם הזה.

109 ראה: קובץ המשפיעים — לקט שיחות כ"ק אדמו"ר שליט"א ע"ד מינוי משפיעים ותפקידם, כפר חב"ד תשמ"ז. הקובץ יצא לאור לרגל 'כינוס המשפיעים' הראשון שנתוועד בכפר חב"ד באייר תשמ"ז.

110 Tract on Prayer (לעיל, הערה 21).